

viszonylagos függetlenségükben is nyomon követte. Ennek kapcsán jutott el ahhoz a következtetéshez, hogy az osztálymeghatározottság főleg a gazdasági életben, a nemzetiségi együvé tartozás érzését gerjesztő tényezők inkább a kulturális-szellemi tevékenységben mutatkoznak meg. Ebből az elméleti levezetésből nagy horderejű gyakorlati következtetések származtak. A gazdasági töltetű osztálydetermináltság ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy az erdélyi magyarságot nem lehet elszigetelt, egységes gazdasági szervezetbe kényszeríteni, az itt élő magyarság gazdasági megszervezését „úgy kell érteni, hogy a magyar kisbirtokosság megalkotja a maga szerveit, a magyar munkásság a szakszervezetekbe tömörül, a kisiparosság szövetkezik a nagyipar ellen. Az egyérekük, tehát osztályok külön-külön érdekvédelmi szervei alkotják együtt a magyarság gazdasági szervezetét. Ezek a szervek lépten-nyomon összekötöttébe kerülnek a románság hasonló szervezeteivel. Itt mutat a két nemzetiségi szervezkedés találkozó pontokat: *a vegyes lakosságú területen a románsággal való együttműködés a románság hasonló osztályalapon álló gazdasági szervezeteinek az útján teremthető meg.*“ (134.)

A másik oldal: valamely nemzetiséghez való tartozás mint sajátos helyzet-determináns. Ennek a társadalmi adottságnak a számai azért vezettek a művelődés, a szellemi élet felé, mert a romániai magyarság — állami hozzájárulás hiányában — saját maga volt kénytelen vállalni a művelődése fenntartásához szükséges áldozatot. Ez a nemzetiségi közösséget teremtő tényező a maga idejében ténylegesen létezett, még akkor is, ha a romániai magyar kultúra fogalmába behelyettesítjük a lenini két kultúra tézisést, hiszen a nemzetiségi művelődés milyenségétől függetlenül az ilyen vagy olyan kultúra életben tartásához valóban minden érdekeltnek áldozatot kellett hoznia.

Távol áll tőlünk, hogy Mikó Imre következtetéseiben a tudatos marxista alapvetést keressük. A gazdasági tényezőkből fakadó és a nemzetiséghez tartozásból eredő objektív adottságok egymáshoz viszonyításakor ugyanis nem bizonyul következetesnek; nála gyakran a más természetű — felekezeti, nemzedéki stb. — differenciálódás mellett jelentkezett a nemzetiségeken belüli osztálytagozódás. Ennek ellenére a horizontális, vagyis a gazdasági helyzetből és érdekekből eredő azonosság kiemelése a vertikális, vagyis a nemzetiségek szerinti merev elhatárolással szemben a maga idejében igen értékes öntükröző álláspont volt, s közel állt azokhoz a célokhoz, amelyeket az illegális kommunista párt követett a romániai dolgozók osztályalapon történő megszervezése érdekében. Ugyanakkor megmutatta, milyen pozitív irányú folytatása lehetett a maga idejében a Gusti-hatásnak.

Részletek a Szociológia és nemzetiségi önismeret című, kiadás előtt álló könyvből.

RITOÓK JÁNOS

A „háromlábú szék” tanulsága

A két világháború közötti erdélyi magyar–német irodalmi kapcsolatok kutatójának a korabeli cikkek, műfordítások, írói levelezések és a későbbi visszaemlékezések gazdag anyagából a közvetlen és közvetett szellemi érintkezések egész tárháza nyílik meg. A húszas évek elejétől kezdődően a lapok (például a *Napkelet* és a *Pásztortűz*, vagy az *Ostland* és a *Klingsor*) egyre gyakrabban adnak hírt a „szomszéd” irodalmi életéről, s a csúcspont kétségtelenül az évtized vége: 1928. július 10-én Aprily Lajos kezdeményezésére sor kerül a két írói közösség nagyenyedi találkozójára, ahol Gyallay Domokos, Kemény János, Kós Károly, Kuncz Aladár, Molter Károly, Szentimrei Jenő, Tabéry Géza és Járai István (az enyedi kollégium igazgatója) vendégül látták az akkori erdélyi német irodalom élvonalába tartozó írókat: Otto Folberthet, Ernst Jekeliust, Erwin Wittstockot és Heinrich Zillichet, a brassói *Klingsor* folyóirat főszerkesztőjét. Az enyedi megbeszélések eredményeként az év november 17-én megrendezik Kolozsvárt a szász írók felolvasóestjét Otto Folberth, Egon Hajek, Hermann Klöb, Adolf Meschendörfer, Erwin Wittstock és Heinrich Zillich részvételével, majd 1929. szeptember 28-án a Helikon írói — Bartalis János, Berde Mária, Finta Zoltán, Kacsó Sándor, Kádár Imre, Molter Károly, Nyíró József, Szombati Szabó István, valamint Bánffy Miklós — vesz-

nek részt Brassóban ilyen rendezvényen. A személyes kapcsolatokról szólva említésre méltó egyes száz írók megjelenése a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság felolvasó ülésein 1929—1930-ban: ezeken Folberth, Zillich és Wittstock vesz részt, s ez utóbbit a Társaság rendes tagjainak sorába választják. És ha ezekhez a személyes találkozásokhoz hozzászámítjuk a közvetett (folyóiratbeli) kapcsolatok gazdagságát, elmondhatjuk, hogy a felismert sorsközösségekben egymásra talált két író tábor példás módon tett eleget amaz önként vállalt feladatának, hogy a másik nép irodalmát megismertesse saját olvasóival.

A sorsközösség felismerésében megvalósult kapcsolatok nem váltak azonban elszigetelődéssé, két kisebbség szűk szellemi gettójává, hanem mindig a románság haladó erőivel, szellemi életének kiemelkedő képviselőivel kialakított együttműködés szomszédságában érvényesültek. „A krónikás Cserei az erdélyi sajátosság kifejezésére példabeszédet mondott a háromlábú székről, amely szilárdan áll, ha mind a három lába erős, de felborul, ha bármelyik is megrokkant” — idézi a történész Müller-Langenthal¹, és az utókor által konzervatív beállítottságúnak minősített György Lajos egyáltalán nem maradi nézetet hangoztat ebben a kérdésben: „A megértés és megbecsülés szelleme az irodalmon keresztül szívároghat át legérezvélenebbül a lelkekre. Ebből politikailag is jobb, dolgosabb, nyugodtabb holnapnak kell felvirradnia. Ebben látjuk életbevágó jelentőségét annak a törekvésnek, amely Erdélyben a lelki gátakat helyükből kimozdítja, s e föld egymásra utalt három népének kölcsönös megismeréséhez és megbecsüléséhez vezet a szellemi utakat egyengeti.”²

*Az én apám tudott jól franciául
S Bázelen németeknek prédikált.
De mikor elment Szolnokdobokába,
Román szótárt vett és grammatikát*

— indítja egyik versét³ Berde Mária, szintén hitet téve ezzel „e föld egymásra utalt három népe” iránti megbecsüléséről. A „román szótárt” — képletesen szólva, de bizonyára konkrétan is — sok hazai magyar és német író vette akkoriban a kezébe; erről tanúskodik a lapokban és kötetek alakjában megjelent fordítások nagy száma. Ha csupán a két vezető folyóirat, az *Erdélyi Helikon* és a *Klingsor* román irodalmi anyagát tekintjük⁴, akkor is egy-egy gyűjteményes kötet körvonalai sejlenek fel, s ha még számításba vesszük a többi folyóiratot, a napisajtót és a könyvkiadást is, azt mondhatjuk, hogy a korabeli kisebbségi írók e tekintetben megtették a kötelességüket.

De Tavaszy Sándor, a korban élve, nem látja kielégítőnek saját népe kulturális erőfeszítéseit, különösen ami a román nép költészetének és művészetének megismerését illeti, majd a személyes lelki találkozást etikai síkra kivetítve így vall: „A szellemi javak útja csak a szabadság és az önkéntesség lehet. Az emberi lélek, minden emberi lélek érzékeny, mint a csiga, amely a legkisebb érintésre is behúzódik a házába és elzárkózik a külső világ elől. Hogy illusztráljam és erősítssem mindezeket, elmondhatom, hogy a románsággal való személyes etikai együttérzésem érdekében eddig a legtöbbet tettem azok a havasi román pásztorok, azok az egyszerű hegyi lakók és a mócok, akikkel nyári kirándulásaim alkalmával találkoztam, és akik szolgálatkészségükkel, szívességükkel, barátságos viselkedésükkel lekötölezték. Megnyílt a lelkük előttem, valamint az enyém is előttük, s ennek következtében volt lelki találkozásunk. Csak az ilyen szabad és önkéntes lelki találkozás tudja lehetségesé tenni a románság és a magyarság helyes és termékeny etikai viszonyát.”⁵ Ugyanezt a gondolatot sugározzák Victor Eftimiu mondatai, színdarabjának budapesti bemutatója után: „Magam már régtől fogva bizonyosságot tettem arról, hogy állásfoglalásaimat csakis a magasabb és nemesebb kulturális szempontok határozzák meg. Igen nehéz idők voltak azok, mikor 1921-ben átvettem a színházi ügyek vezérigazgatóságát. El lehet képzelni, hogy sok oly törekvéssel kellett küzdenem, mely az erdélyi magyar színeszetet bénítani, sőt teljességgel megfojtani kívánta. En azonban a nyomott atmoszférában is a kultúrák teljes szabadságának és egyenjogúságának voltam — és vagyok ma is — a híve.”⁶ Kádár Imre román népköltészeti gyűjteményéről írva Kacsó Sándor ugyanebben az időben így látja a kölcsönös megismerés módját: „... az együttélő népeknek meg kell ismerniük egymás lelkületét, hogy megérthessék egymást, s [...] a románság igaz lelkületének a megismeréséhez a népköltészet vezet inkább, mint a modernebb, sokféle hatástól befolyásolt, formailag rafináltabb, de lényegileg igen sokszor elferdült szellemiségű és programosított nemzeti irodalom.”⁷

Am időben sokkal távolabb visszamenve, már 1920-ban ezt olvashatjuk Emil Isac *Egy magyar költőhöz* című cikkében, amelyet Osvát Kálmán közölt: „Román-

niában csak egyetlen *lehetséges* politika van: az igazi demokrácia politikája. Ez a politika lényegénél fogva biztosítja a mindenki jogait, a mienket, románokét éppúgy, mint az önökét, magyarokét, akik ma izolált életet folytatnak Erdélyben, holott élvezhetnék a nemzeteket megillető jogokat. [...] A román írók kötelessége, hogy megindítsák a negatív hagyományok ellen a válópert, s hogy iparkodjanak önöket megismerni. A nagy tömeg pedig, amely a nemzetiségek kulturális életét irányító körök befolyása alatt áll, az emberi öntudat azon fokára fog emelkedni, amelytől a háború következtében eltávolodott.⁴⁸ Isacnak erre a nyilatkozatára a szerkesztő Osvát reményteljes mondatban válaszolt: „Minden tisztelettel fogadjuk e férfias nyilatkozatot, abban sem kétségeskedünk, hogy aki írta, véleményével író-társai közt sem áll egyedül, és elhiszük, hogy a román közvélemény a demokrácia politikáját tartja egyedül valószínűsíthetőnek.⁴⁹ És aki e téma fogadtatását egész összetettségében akarja bemutatni, nem feledkezhet meg két folyóiratról, a kétnyelvű (román—magyar) *Auroráról* (1922—1923) meg a négynyelvű (román—magyar—német—francia) *Culturáról*¹⁰ (1924), a Marosvásárhelyt a harmincas évek elején Molter és Berde kezdeményezte háromnyelvű kultúrcseréről¹¹, az 1935-ös híres „váradi hírdetés”-ről¹², amelynek dokumentumai között ott van Babits Mihály, Zilahy Lajos és más magyar írók vallomása is a két nép egymásraultalosságáról.

A korszak román—szász dialógusának kezdetei 1919-ig vezetnek vissza, amikor Nicolae Iorga az erdélyi szászok vezető köreitől kiadott *Cine sînt și ce vor șaii din Ardeal* című kötet előszavát¹³ megírta. Iorga a további években is számtalan jelét adta annak, hogy támogatja „az őszinte lelkek kölcsönös befolyását”,¹⁴ s érdeklődött a kisebbségek szellemi élete iránt (a Román Akadémián tartott egyik előadásában a Rákóczi vezette szabadságharc magyar—román kapcsolatairól mond dicséret szavakat¹⁵; az irányítása alatt álló Liga culturală 1924. évi suceavai kongresszusára az Erdélyi Múzeum Egyesület és az Erdélyi Irodalmi Társaság képviselőit is meghívja; Vălenii de Munte-i szabadegyetemén pedig olyan ismert magyar és szász tudósok tartottak előadást, mint Bitay Árpád¹⁶ és Kádár Imre, vagy Otto Folberth és Victor Roth¹⁷. Amikor 1931 áprilisában miniszterelnök lesz, kisebbségügyi államtitkárságot hoz létre, amelynek élére Rudolf Brandsch szász politikus kerül, s ugyanekkor az ugyancsak szász Gustav Röslert kinevezik az oktatásügyi minisztérium tanácsosi tisztségébe.¹⁸ Ez év decemberében tartott parlamenti beszédekben a miniszterelnök így látta a kapcsolatok helyzetét: „Mi, románok, ez a nagyszámú népesség, amely érvényesülni tud anélkül, hogy az állam kényszerítő erejére szükség lenne, nem óhajtuk megsemmisíteni a történelmi hagyományokkal rendelkező népeket. [...] Egy jó németből vagy például egy jó magyarból nem akarunk képmutató románt faragni, aki feladja múltját, s valamilyen haszonért eladja lelkét; mert ez nem volna előnyös a román nép számára, hanem alattomos méreg, amely az egész nemzetre káros lehetne. A nemzeti lélekre erőszakolt kényszer mindig azok ellen fordul, akik a kényszert kieroszakolják.”¹⁹ S a nagy román tudós emberi megnyilvánulásaiból még csak egyetlen gesztust ragadjunk ki: egyetértő hangú levelét Berde Máriához, amikor a két évvel korábban — Iorga javaslatára — Meritul Cultural román érdemrenddel kitüntetett magyar íróról arról terjeszt fel hozzá panaszt „kifogástalan románsággal” fogalmazott levelében (Iorga megállapítása), hogy a tanárok számára akkor kötelezővé tett nyelvvizsgán egy rosszindulatú tanfelügyelő megbuktatta őt, a *Luceafărul* fordítóját. Iorga kézírásos levelében²⁰ megígéri, hogy közelbelis Angelescu közoktatásügyi miniszternél, s másnap már el is küldi borítékban a miniszter táviratát, mely így szólt: „Roth-Berde asszony felmentést kap a vizsga alól. A legőszintébb érzésekkel Dr. Angelescu.” Iorga emberi nagysága és bátorsága azonban akkor mutatkozik meg igazán, amikor a jobbratolódnak, a faszálódás éveiben — még miniszterelnökként — aláírja a Vasgárda feloszlatásáról szóló törvényt (1932. március 26.), majd később több ízben támadja Hitler politikáját: 1935. március 31-én például a *Neamul românesc*ben ír cikkeket, 1938. március 18-án pedig a rádióban tart előadást *Distrugeătorul civilizației* (A civilizáció elpusztítója) címmel. Ezért a bátorságáért, tudjuk, 1940 novemberének végén a nagy tudós életével fizetett...

Az Ady Endre és Egon Hajek verseit fordító Lucian Blagat²¹, aki a két világháború között Bárd Oszkár, Janovics Jenővel, Szemlér Ferencsel, Heinrich Zillichel és Oscar Walter Cisekkel levelezett²², ugyancsak a hármaskör tagja volt, barátai között tarthatjuk számon. 1923 elején a *Patria* hasábjain tiltakozik az ellen, hogy megakadályozták *Az ember tragédiájának* bemutatását a kolozsvári magyar színpadon²³, a következő évben Liviu Rebreanu-tól fordításokat kér magyar írók műveiből a *Cultura* számára, amelynek román szerkesztője²⁴, s példaképpen állítja író-társai elé Zillich Brassó-monográfiáját²⁵, azt javasolva, hogy hasonló kiadványokat kellene megjelentetni Nagyszebenről, Kolozsvárról, Iași-ról, Craiováról és más nagyvárosokról is. Ezt az érdeklődést romániai magyar és német írók (Áprily La-

jos, Bárd Oszkár, Berde Mária, Franyó Zoltán, Kádár Imre, Makkai László, Szemlér Ferenc, Harald Krasser, Heinrich Zillich és mások) Blaga verseinek és drámáinak a tolmácsolásával viszonyozzák. S e két ember — egy tudós és egy író — példája azt jelzi számunkra, hogy milyen gyümölcsöző együttműködés jött létre a kultúrák jeles képviselői között.

„Csak politikusaink és politikusaik el ne rontsák!” — olvashatjuk a *Brassói Lapok* egyik 1929-es vezércikkében²⁸, s ez az aggodás nem volt indokolatlan. A kormányzó pártok és a Magyar Párt hivatalosai nem nézték jó szemmel az írói körök közeledését, a nacionalizmus és sovinizmus törvényekbe iktatott, de rejtett fegyvereivel is hadakoztak ellene, s az összeugraszás politikája nagyon is megfelelő céljainak akkor, amikor a nagy gazdasági világválság idején s a következő években el kellett terelni a figyelmet a tömegek fokozódó elszegényedéséről, a munkanélküliségről, a háborúra való készülődésről. Költői-történeti példázattal azt mondhatnók, hogy amit a barátság Déva-varán a költők nappal felépítettek, azt a politikuskok éjjel nyíltan vagy alattomosan lerombolták. De az akkori magyarországi kormányok ellenséges magatartásának is káros hatása volt abban az időben, hiszen — így látja a *Brassói Lapok* cikkírója — „... kisebbségi sorsunk sokkal kedvezőbb lehetne, ha a magyar kormányzat belső és külső halfogásai nem adtak volna tápot vagy legalábbis ürügyet a [szomszéd] államok reakciós kisebbségi politikája számára.”²⁷

Politikai megfontolások miatt került a különböző vélemények keresztüztüzebe a ködös „erdélyi gondolat”,²⁸ amelyben román részről elkülönülést, az ország többi területétől való elzárkózási tendenciát láttak. Emil Isac például, akinek egy későbbi versében²⁹ Erdély „aranykút”, „szép szivárvány”, „méz édessége”, „mosolygó gyermekorca s virág bimbója”, „végtelen álom, tág terek”, „legszebb mesék leglegszebb meséje”, 1930-ban a vita kapcsán egy interjúban így válaszol: „Erdély... Erdély... Erdély...! Ez a folytonos sóhajtozás félbemaradhatna, inkább mondjuk azt, hogy minél több XX. századot, minél több Európát és minél több fővárosi ízet és jelleget adjunk az irodalomban és művészetben.”³⁰ Az *erdélyiség* fogalmának tisztázatlanságát, elmosódottságát fejezi ki Tamási Áron vallomása is, amikor Budapestről „radikalizmussal” vádolják az erdélyi írókat: „Bevallom: nem tudom érthető módon nevezni ezt a fogalmat. Csak megközelíteni tudom, és sejtíteni tudom körülrakott képekkel. Talán maga a történelem sem tudta teljesen kifejezni még ezt a Valamit, ami nem is fogalom tán, hanem értelem és érzés, vajúdás és sors, valóság és titok. Vagy divatos szavakkal úgy tudnám mondani talán: a transzylvanizmus különböző fajok életének találkozása fenn az emberi magaslaton. Én ezt vallom erdélyiségnek.”³¹

Csaknem egyidőben, tehát a húszas évek végén vita zajlik a kisebbségi írók belépéséről a román Pen-klubba. Nichifor Crainic, a *Gîndirea* szerkesztője és spiritus rectora, aki misztikus tradicionalizmusába spengleri eszméket vegyített³², főszorgalmazója a belépésnek³³. Az Áprily—Zillich-levelezésből³⁴, valamint Kuncz Aladár³⁵, Kacsó Sándor³⁶ és Spectator (Krenner Miklós)³⁷ akkori cikkeiből áll össze az a kép, amely rámutat a vita politikai hátterére, arra, hogy a kisebbségi írók csak bizonyos jogok (többek között külön alosztály) biztosítása s a becületlen politikai küzdelem programba foglalása esetén akartak csatlakozni, hiszen — ahogy Kuncz Aladár írásában képletesen megfogalmazta: „A kisebbségi irodalom fája lomboszatával és virágaival nem borulhat össze a többségi irodalom fájával, míg a politikai elfogultság fejtszeje gyökereit hasogatja.”³⁸ Vagy ahogyan Kacsó Sándor írta: „Fenségesebb és szebb hivatást még nem osztott ki a Teremtő embereknek, mint a romániai íróknak, ahol három náció egymásbaroppanásából kellene kinevelniök a jövőendő emberét. Ha Románia írói közösen vállalják ezt a hivatást, akkor nem szabad gyáván meghátrálniök, akkor nem maguk közül kell kiküszöbölniök a vajúidő élet problémáit, hanem vállalniök kell a harcot! Minden náció írójának a maga fajtája felé és ellen is, *ha kell*, mert tennivaló minden irányban akad elég. Az íróknak nem *menekülniök* kell a harctól, hanem lélekkel belevegyülniök, hogy kiküszöböljék a harcot.”³⁹ A Pen-klub későbbi sorsa⁴⁰ azt mutatja, hogy az aggályokat hirdetőknak volt igazuk: ez az írói tömörülés nem vállalta a harcot, és alig bizonyult többnek üres egyletesdinél. Ám ez mégsem akadályozhatta meg a kölcsönös megismerésen munkálkodókat⁴¹ abban, hogy teljesítsék — a nehéz körülmények közepette is — vállalt küldetésüket. Eppen erről vallott 1935-ben a magyar irodalom akkor még fiatal barátja, a költő Eugen Jebeleanu: „Az az örvendetes alkalom, hogy hosszabb időt élhettem Erdélyben, közvetlen és eléggé szoros kapcsolatban a magyar kisebbségi értelmiségi körökkel és alkotókkal, lehetővé tette, hogy megismerjem és megértsem őket. Még tovább, hogy megszeressem. Egyetleneggyel sem találkoztam, aki ne emlegette volna keserűséggel, mennyit lehetne ten-

ni a kölcsönös megértésért, s mily kevés történik. Az utóbbi időben mintha tisztulnának a vizek. Új szelek fújnak, a fiatalságé... S a fiatalság megértő. Az erdélyi román folyóiratok részéről ilyen dicséretreméltó törekvéseket tapasztaltam: a »Gánd románesc«, a »Pagini literare« és a »Familia« meg akarja ismertetni olvasóival a magyar kisebbségi irodalmat.⁴²

Igy bizonyították be a szellemi közeledés különböző nyelveken író, de azonos szándékú hívei, hogy az a Cserei-féle „háromlábú szék“ valóban csak úgy állhat szilárdan, ha egyik lába sem rokkann meg. Érvényes erdélyi tanulság ez a ma és a jövő számára is.

JEGYZETEK

1. Friedrich Müller-Langenthal: *Az erdélyi lélek*. (Dr. Rajka László fordítása.) Páztortűz, 1926. 13:304.
2. Dr. György Lajos: *Erdélyi szász számunk*. Páztortűz, 1926. 13:289.
3. R. Berde Mária: *Az én apám*. (Erdélynek) Páztortűz, 1928. 7:145.
4. Két összefoglaló tanulmányra hívjuk fel a figyelmet: Izsák József: *Az „Erdélyi Helikon“ és a román irodalom*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1968. 2:257—267. — Michael Kroner—Elisabeta Dinu: *Die Bemühungen der Zeitschrift „Klingsor“ um einen rumänisch—deutschen Dialog*. In: *Interferenzen. Rumänisch—ungarisch—deutsche Kulturbeziehungen in Siebenbürgen*. Herausgegeben von Michael Kroner. Dacia Verlag. Cluj, 1973 [1974]. 217—247.
5. Tavaszy Sándor: *Etikai szempontok a románság és magyarság viszonyának megítéléséhez*. Erdélyi Helikon, 1934. 9:666.
6. * * * *Eftimiu Budapesten*. Brassói Lapok, 1931. április 29:4.
7. Kacsó Sándor: *A havas balladái. Román népballadák és románcok Kádár Imre fordításában*. Brassói Lapok, 1932. május 15:5—6.
8. Osvát Kálmán: *Ideea Europeană*. Zord Idő, 1920. 15. (augusztus 1.):650.
9. Uo.
10. A Kolozsvárt megjelenő folyóiratról lásd Dávid Gyula: *Tudomány — irodalom — művészet négy nyelven*. In: *Korunk Évkönyv 1974*. Tanulmányok a romániai magyar sajtótörténet köréből. Kvár, 1974. 237—246.
11. R. Berde Mária: *A kultúracsere-akció kis tükre*. Páztortűz, 1932. 10:162.; Molter Károly: *Kultúracsere Marosvásárhelyt*. Brassói Lapok, 1932. április 14:8.; * * * *Rumänisch—ungarischer Kulturaustausch in Neumarkt (Marosvásárhely)*. Klingsor, 1932. 4:159. — A cikkekből kiderül, hogy Berde Mária Ion Chinezu román nyelvű erdélyi magyar irodalomtörténetéről, Kabdebó Erna Veronica Micléről (Eminescu szerelméről), Molter Károly pedig több szász íróról (Heinrich Zillich, Erwin Wittstock, Otto Folberth, Adolf Meschendörfer, Ernst Jekelius, Egon Hajek, Herman Klöß) tartott előadást.
12. Engel Károly: *Hidverők példamutatása*. Korunk, 1970. 6:853.; Ion Isaiu: *A testvériség városa*. Igaz Szó, 1971. 10:497—499.
13. *Cine sint și ce vor sașii din Ardeal*. [Kik és mit akarnak az erdélyi szászok.] Expunere din izvor competent, cu o prefață de Nicolae Iorga. Tip. „Cultura neamului românesc“. Buc., 1919. — Kétnyelvű, román—német kiadása: *Die Siebenbürger Sachsen. Wer sie sind und was sie wollen*. Herausgegeben von Paul Philippi. Böhlau Verlag. Köln—Wien, 1969.
14. Az 1928-ban indult *Cuget clar* című folyóiratában írott egyik tanulmányát 1932-ben kis könyv alakjában is kiadja *Contra dușmăniei dintre nații. Români și Unguri* címmel. Magyarul 1940-ben jelent meg: *A nemzetek között levő gyűlölködés ellen. Románok és magyarok*. Fordította István Krisztina és Fosztó Olga. Imprimeria națională. Buc., 1940.
15. Ez a beszéd megjelent: *Francisc Rakoczi al II-lea, înviatorul conștiinței naționale ungurești, și românii*. Tipografia „Carol Göbl“. Buc., 1910.
16. Kovács Ferenc: *Bitay Árpád előadásai Nicolae Iorga szabadegyetemén*. Korunk, 1975. 9:712—716.
17. Nicolae Iorga és Victor Roth levélváltásában érdekes adatokra bukkanhatunk a két tudós kapcsolatait illetően: Michael Kroner: *Rumänisch-sächsische Kulturbeziehungen. Der Briefwechsel zwischen Nicolae Iorga und Victor Roth*. Neue Literatur, 1978. 1:51—63. [Három Iorga- és kilenc Roth-levelet Michael Kroner bevezetőjével és jegyzeteivel.]
18. Iorga és a kisebbségek viszonyáról lásd még Dan Berindei: *Nicolae Iorga centenariului*. Korunk, 1971. 8:1136.

19. Dr. A. Metter: *Zur Minderheitenerklärung der Ministerpräsidenten Iorga*. Klingsor, 1932. 2:74.
20. Nicolae Iorga levele Berde Máriának. [Vălenii de Munte], 1934. augusztus 22. Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kvár. Dóczy—Berde-egygyűjték, 1. doboz.
21. Adynak *Párisban járt az Ősz* (Prin Paris a umblat toamna) és *Sóhajtság a hajnalban* (Suspîn, în zori) című verseit tolmácsolta Blaga (lásd műveinek válogatott kiadásában: *Opere 3. Tâlmăciri*. Ediție îngrijită de Dorli Blaga. Editura Minerva. Buc., 1975); Egon Hajektől két verset fordított *Către creator* és *În brazde* címmel (*Cultura*, 1924. 2:165—166., Luca Moga aláírással).
22. D. Vatamaniuc: *Lucian Blaga (1895—1961)*. Biobibliografie. Editura științifică și enciclopedică. Buc., 1977.
23. Lucian Blaga: „*Tragedia omului*“. Patria, 1923. január 27:1.
24. I. Opreșan: *Coroșdența Lucian Blaga I*. Revista de istorie și teorie literară, 1969. 1:112.
25. L. B. [Lucian Blaga]: *Monografia Brașovului*. Adevărul literar și artistic, 1925. október 11:4.
26. * * * *Szászok és magyarok*. Brassói Lapok, 1929. szeptember 18:1.
27. Halász Gyula: *Karácsonyi üzenet Budapestre*. Brassói Lapok, 1931. december 25:18.
28. Az „erdélyi gondolat“-ról lásd Nagy György két alapvető tanulmányát: *A kezdeti transzilvanizmusról*. *Eszmetörténeti vázlat*. Korunk, 1973. 11:1652—1658.; *Gondolat és funkció*. *Bevezetés egy eszmetörténeti monográfiához*. Korunk, 1977. 4:250—254.
29. „1944 decemberében e földnek valóságos örömszolgáltárt szentel, melyben ujjongva törnek fel gondolatainak és érzelmeinek forrásai“ — írja erről a versről Ion Brad (*Emil Isac, új eszmék szószólója*. Fordította Bustya Endre és Farkas László. Dacia Könyvkiadó. Kvár-N., 1975. 355.).
30. Bányai Ernő: *Isac Emil a költő, a művészeti felügyelő és az ember*. Brassói Lapok, 1930. december 29:6.
31. Tamási Áron: „*Azok a baloldali erdélyi titánok*“. Az *Erdélyi Helikon*, a magyar nyelv közössége és a transzilvanizmus. Brassói Lapok, 1929. március 4:4.
32. A „gîndirism“ néven ismeretes irányzatról és Nichifor Crainicről lásd Ion Rotaru: *O istorie a literaturii române II*. (De la 1900 pînă la cel de-al doilea război mondial.) Editura Minerva. Buc., 1972. 355—368.
33. Nichifor Crainic: *A Pen-klub és a kisebbségi írók*. *Ellenzék*, 1928. szeptember 30:9—10.
34. Zillich 1928. szeptember 18-án és 24-én, valamint október 10-én értesíti Aprilyt a Pen-klubba való belépés újabb fejleményeiről, s e leveleiben többek között érdeklődik a magyar írók szándékairól is.
35. Kuncz Aladár: *A Pen-klub és a magyar kisebbségi írók*. *Erdélyi Helikon*, 1928. 4:245—248.
36. Kacsó Sándor: *A Pen-klub és a kisebbségi írók*. Brassói Lapok, 1928. október 11:1.
37. Spector: *A Pen-Klub és az erdélyi kisebbségek*. *Erdélyi Helikon*, 1928. 6:427—431.
38. Kuncz Aladár: *i.m.* 247.
39. Kacsó Sándor: *uo*.
40. A magyar írók belépésére csak 1932 júniusában került sor. Lásd R. Berde Mária: *Magyar Pen-Club Erdélyben*. *Erdélyi Helikon*, 1932. 6:438—440.
41. Éppen a Pen-klub körüli vita idején jelent meg az erdélyi magyar prózaírók román nyelvű antológiája Líviu Rebreanunak, a Román Írók Egyesülete elnökének előszavával, aki szerint „Erdély nemcsak a magyarok, hanem a románok és németek számára is sajátos irodalom bölcsője. Az itt született íróknak közös jellemvonása van, amelyet eticizmusnak neveznek. Ezeknek az alkotóknak a művei sohasem pusztán játékok a szavakkal. Az erdélyi író, sokkal inkább, mint más földek írója, örökké összefonótnak érzi magát földjével, és a művészetet apostolságnak tekinti. Éppen ezért az erdélyi irodalom is hatalmasabban tükrözi vissza a nép lelkét, képességeit, örömeit és reményeit.“ Kádár Imre: *Erdélyi magyar elbeszélők románul*. *Erdélyi Helikon*, 1928. 6:479—480.
42. Eugen Jebeleanu *Helicon* című írásából, amely a *Țara noastră* 1935. március 10-i számában jelent meg, idézi Izsák József: *i.m.* 260—261.